

TYÖVÄENLIIKKEEN LAIMINLYÖDYISTÄ MAHDOLLISUUKSISTA

— SPEKULATIIVISIA KOMMENTTEJA
SUOMEN TYÖVÄENLIIKKEEN HISTORIAAN

Kari Palonen

Vaihtoehtoja hakevat ne jotka
eivät usko ettei niitä ole.
Erno Paasilinna, *Musta aukko* s. 33¹

1. Kirja-arvosteluista tutkimuksina

Hyvän tutkimuksen ei tulisi koskaan rajoittua palvelemaan yhtä tarkoitusta, vaan sen tulisi koko ajan pyrkiä »varsinaisen ongelmansa» ohi ja yli. Toinen vaatimus hyvälle tutkimukselle on sen käsittäminen, että jokainen tutkimus on osa tieteen historiaa. Tällöin ei ole useinkaan hedelmällistä keksiä jotakin »aivan uutta aihetta», vaan on järkevämpää lähteä vanhojen tutkimusten tulosten ja ongelmien virheistä. Uuteen aiheeseen on helppo esittää triviaaleja ajatuksia, vanhaan aiheeseen tulee olla aina jotakin uutta sanottavaa. Siksi on suositeltavaa käyttää kirja-arvosteluja tutkimuksena.

2. Historiankirjoituksen ideologiasta

Yhteiskuntatieteilijöillä on tapana vaatia edistykselliseltä tieteeltä tulevaisuushakuisuutta.² Tarkemmin ajatellen on kuitenkin ilmeistä, että tulevaisuuden tulkintojen muuttamisella on vähemmän merkitystä kuin menneisyyden tulkintojen muuttamisella. Kuuluuhan asiaan, että ennusteet ja ohjelmat ovat kiistanalaisia ja muutoksille alttiita. Sen sijaan totutun menneisyyden kuvan muutos näennäisesti vähäpätöisissäkin asioissa saattaa romuttaa ja järkyttää koko nykyisen toiminnan perusteita. Radikaalin, siis romuttavan ja järkyttävän, yhteiskunnan ja politiikan tutkimuksen tulee keskeisesti suuntautua historiaan.

Menneisyyden kuvaa ei suinkaan saada »itse menneisyydestä», vaan sen muodostavat teoriat menneisyydestä. Näissä teorioissa on ainakin seuraavat kolme perustasoa:

- tulkinta historiallisen tapahtumisen yleisestä luonteesta (»historiankäsitys»)
- käsitys historiallista tapahtumista koskevan tiedon luonteesta ja saavutettavuudesta (»metodologia»)

— tulkinta toteutuneesta erityisestä historiallisesta todellisuudesta («historiantulkinta»).

Nämä tasot ovat löydettävissä mistä tahansa historiantulkinnasta sen luonteesta ja tarkoituksista riippumatta. Erityisesti historiantulkinnan tasolla voidaan keskeisenä nähdä oman maan lähimenneisyyden historian tulkinta. Näiden tasojen, mukaan lukien niiden keskinäisten suhteiden problematikka, katsotaan seuraavassa muodostavan historiantulkinnuksen ideologian.

Tämän kirjoituksen tarkoituksena on arvostella *Suomen työväenliikkeen historia*-teoksen³ (myöh. STLH) historiantulkinnuksen ideologiaa kokonaisuutena, sekä kaikki tasot että niiden suhteet problematisoiden. Kritiikin ja samalla pelkän arvostelun ylittämisen välineenä käytetään eräitä historiantulkintakäsitykseen liittyviä periaatteita.

3. STLH:n suhde akateemiseen tutkimusperinteeseen

Oheista luokitusta käyttäen voidaan tämän vuosisadan suomalaisen akateemisen historiantutkimuksen historiaa yksinkertaistaa melkoisesti. Hallitsevana on ollut historiantulkinnaltaan »kansallinen», fennomaaninen traditio, joka toisaalta on epäproblematisoinut metodologian ja pyrkinyt sulkemaan historiantulkinnuksen tutkimuksen ulkopuolelle. Toisen maailmansodan jälkeen *Pentti Renvallin* johdolla on kuitenkin muotoutunut myös metodologiaa problematisoiva suuntaus, jonka kritiikki »ideologista» historiantulkintaa vastaan⁴ on voitu suunnata myös fennomaanista historiantulkintaa vastaan (esim. *Osmo Jussila, Matti Klinge*).⁵

Historiantulkinnalla oli keskeinen sijansa 1800-luvun fennomaanisessa historiantulkinnassa (*Snellman, Yrjö-Koskinen, Topelius*), mutta jo seuraavan sukupolven (*Palmén, Danielsson*) aikana tutkimusta pyrittiin vapauttamaan historiantulkinnuksesta.⁶ Tällä vuosisadalla on historiantulkinnuksen käyttö tutkimuksen osana ja instrumenttina ollut Suomessa lähes pannaanjulistettua »ideologista» historiantulkintaa. Marxilaisessakin traditiossa ainoastaan *Raoul Palmgrenin* tuotannossa on syvemmälle ulottuvaa historiantulkinnuksen problematisointia.⁷

STLH:n keskeinen tarkoitus on esittää uusi ja akateemisen tutkimusperinteen valossa epäsovinnainen kokonaisvaltainen historiantulkinta työväenliikkeen ja luokkataistelun näkökulmasta sadan viime vuoden ajalta. Tutkimuksen metodologiset ja historiantulkinnalliset oletukset jäävät kuitenkin kovin implisiittisiksi, vaikka »marxismin» tai »historiallisen materialismin» katsotaankin epäilemättä toimivan kaikilla historiantulkinnuksen ideologian tasoilla (vrt. s. 21). Toisaalta metodologisella tasolla on jäljellä siteitä akateemisen tutkimuksen renvallisaiseen perinteeseen.⁸

4. Konfliktien historiasta

Historiankäsitteet ovat ontologisia ja metafysisiä teorioita, joita ei voida kumota empiirisiin tai metodologisiin perustein, eikä niistä toisaalta suoraan voida myöskään johtaa historiankirjoituksen metodologiaa tai konkreettisten tapahtumien tulkintoja. Kuitenkaan ei ole järkevää käsittää historiankäsitteistä myöskään riippumattomaksi metodologiasta ja historiantulkinnasta, vaan sen voi katsoa antavan heuristisia ideoita ja välineitä sekä tutkimuksen metodologialle että konkreettisten tapahtumien (ja teorioiden) tulkinnalle. Historiankäsitteiden hedelmällisyyttä voidaan koetella niiden heuristisen arvon perusteella, vaikka se ei yksin oikeuta tai kaada niitä. Siksi tämä kirjoitus on yhtä paljon esitettävän historiankäsitteiden heuristisen arvon koetteluksi kuin STLH:n historiankirjoituksen ideologian arvosteluksi.

Seuraavassa esitetään historiankäsitteiksi kaksi periaatetta, jotka oletetaan toisiinsa ongelmattomasti sovitettavissa oleviksi, mutta ainakin osittain riippumattomiksi toisistaan. Molemmat käsittelevät historiallisen prosessin olemusta, kuitenkin siten, että ensimmäisessä on painopiste historian merkityksessä ihmisille, toisessa itse historiallisen prosessin luonteen tulkinnassa:

- 1) Jokaisessa historiallisessa tilanteessa ihmisille on olemassa useita (joskaan ei rajatonta määrää) reaalisia tai reaaliseksi tehtävissä olevia toimintavaihtoehtoja (mahdollisuuksien historia).⁹
- 2) Jokainen historiallinen tapahtuma ja prosessi sisältää muutosmahdollisuuksia vastakkaisiin suuntiin (historian monimielisyys).¹⁰

Edelliselle periaatteelle keskeinen on reaalisen mahdollisuuden kategoria. Todellisuuteen eivät kuulu ainoastaan toteutuneet (ja toteutuvat) mahdollisuudet, vaan myös toteutumattomat reaaliset (ja reaaliseksi tehtävissä olevat/olleet) mahdollisuudet menneisyydessä, nykyisyydessä ja tulevaisuudessa. Erityisesti korostettakoon, että minkään mahdollisuuden ei tällöin tarvitse olla »hyvä», eikä vaihtoehtojen erojen aina suuria. Ehkä tärkeintä on käsittää, että vaikka toteutuminen onkin (?) mahdollisuuden reaalisuuden merkki, toteutumatta jääminen ei sinänsä ole epäreaalisuuden merkki.¹¹

Monimielisyysperiaate voidaan nähdä tulkintana »asioiden sisäisestä ristiriitaisuudesta». Sen idea ja merkitys tulee ymmärrettäväksi korostamalla, että mikään historian tapahtuma tai prosessi ei ole irrallinen, vaan aina suhteessa johonkin muuhun. Näin samakin tapahtuma tai prosessi voi vahvistaa vastakkaisia tulkintoja sen merkityksestä ja myös toimintamuotoja sen suhteen. Näin minkä tahansa historian tapahtuman ja prosessin merkitys on riippuvainen ihmisten tulkinnasta ja toiminnasta sen suhteen.

Mikäli näille periaatteille tarvitaan jokin yhteisnimitys, voisi historiankäsitteistä kutsua konfliktien historiaksi. Tämä ei tarkoita ainoastaan konfliktiteoreettista käsitteistä yhteiskunnasta, näkemystä historiasta taisteluna, vaan yleisemminkin sitä, että historiassa ei ole mitään selvää, annettua ja kiistatonta

tai ainakaan mitään, mitä ei olisi periaatteessa mahdollista problematisoida ja muuttaa.

Mahdollisuuksien historiaan voidaan helposti liittää heuristinen periaate: jos tutkit jonkin mahdollisuuden reaalisuutta, olet aina mahdollisuus reaalisiksi ja ryhdy vasta sen jälkeen etsimään erilaisia tapoja osoittaa, **miten** mahdollisuus on konkreettisesti tilanteessa realisoitavissa. Yhtä tärkeää on kuitenkin etsiä myös vastaväitteitä reaalisuusväitteelle, jotta nämä voitaisiin kiertää tai kumota. Tämä kaikki edellyttää, että historiallisen tilanteen kokonaistulkinnan avulla on mahdollista saada tietoa toteutumattomien mahdollisuuksien reaalisuudesta.

Vastaavasti monimielisyyseriaatetta voidaan tulkita heuristisesti siten, että korostetaan aina näennäisen luonnollisten, tapahtumasta ja prosessista itsestään lähtevien tulkintojen hylkäämistä ja »luonnottomien» muutosvaihtoehtojen vahvistamisen yhteiskunnallisia ja teoreettisia edellytyksiä. Toisin sanoen: aina kun jonkin muutoksen merkitys näyttää selvältä, etsi sellaisia yhteiskunnallisia voimia ja näille sellaisia tilanteen tulkintoja, joilla muutoksen selvyyttä voidaan kiistää ja muuntaa vastakkaiseksi. Tämänkin periaatteen käyttö edellyttää tietoa, joka nojaa historiallisen tilanteen kokonaistulkintaan.

On siis turha kysyä, olisiko Suomen työväenliikkeellä ollut olemassa mahdollisuuksia toteuttaa olennaisia yhteiskunnallisia muutoksia, näin voidaan aina olettaa olleen. On kysyttävä sen sijaan, millaisissa muodoissa, missä tilanteissa, millä keinoin jne. Suomen työväenliike olisi voinut realisoida radikaaleja yhteiskunnallisia muutoksia. Tämän kääntöpuolena taas on aihetta kysyä, miksi reaalisia mahdollisuuksia ei ole käytetty hyväksi, millaisesta voiman ja taidon puutteesta on ollut kysymys, ja ketä on voitu pitää näihin »syyllisinä».

Näitä kysymyksiä ei ole tietenkään esitetty STLH:ssa. Sen historiantutkimuksen ideologian tulkinnassa onkin siksi kysyttävä, *miksi* näin ei ole tehty, ja *mitä* haittaa siitä on ollut, ettei näin ole tehty.

5. Lopputuloksen selittämisestä

Oppihistoriallisesti kiintoisassa arvostelussaan STLH:sta Risto Kolanen ja Pauli Manninen kommentoivat kirjan metodologiaa seuraavasti:

»He ovat kehittäneet eräänlaisen poissulkevan selittämisen mallin. Lopputuloksesta käsin on rakennettu mekanismi, joka »poisselittää muut vaihtoehdot».¹²

Tarkkaan ottaen tämä väite ei pidä aivan paikkaansa. STLH sisältää myös väitteitä, joissa korostetaan mahdollisuuksia olleen olemassa, mutta ne jätettiin käyttämättä: »Työväenpuolueella oli ollut tilaisuutensa, mutta se menetetttiin valtalain myötä» (s. 86, vrt. myös 274, 310). Tässä suhteessa kirja edukseen poikkeaa esimerkiksi »ajopuu-Korhosen» näkemyksestä, joka legi-

timoi kaiken voittajien politiikan.¹³ Toisin sanoen kirja myöntää, että työväenliikkeen johto on myös tehnyt virheitä — mikä erottaa kirjan myös tyyppillisistä legitimoivista järjestöhistoriikkeista.¹⁴ Toisaalta Kolasen ja Mannisen väitettä eivät vastaesimerkit kuitenkaan tee täysin perättömäksi: niissä on kysymys mahdollisuuksista, joita »tilanne antoi», ei työväenliikkeen itsensä luomista mahdollisuuksista.

Sovinnainen historiankirjoitus on ymmärtänyt »voittanutta» ratkaisua yleensä siten, että se on esittänyt positiivisia perusteluja ratkaisulle ja vähät välittänyt vastaväitteistä. Popperilaisittain voi huomauttaa, että mille tahansa voi löytää vakuuttavalta näyttäviä »perusteluja», olennaisia ovat vastaväitteet.¹⁵ STLH:n kirjoittajat ovat tavallaan ottaneet tämän huomioon. Hekin lähtevät edelleen lopputuloksesta, mutta eivät välitä niinkään sen perusteluista kuin muiden vaihtoehtojen tiellä olleista esteistä. Siis lopputuloksen selittämiseksi on kyllä spekuloitava toteutumattomillakin vaihtoehdoilla osoittaen kuitenkin, että ne eivät olisi sittenkään tulleet kysymykseen. Silloinkin kun myönnetään mahdollisuuksia laiminlyödyn, osoitetaan, kuinka ymmärrettäviä olivat ne seikat, jotka estivät niiden hyväksikäyttöä ja aiheuttivat tilaisuuden menettämisen.

Tärkeää on kuitenkin ymmärtää poissulkemisen ehdollisuus kahdessakin mielessä. Aina voidaan asettaa kiistanalaiseksi poissulkemisväitteen pätevyys ja riittävyys poissulkemiselle. Lisäksi tilanteessa olisi voitu ainakin yrittää poistaa poissulkemisehto muuttamalla tilannetta. Kummassakin suhteessa jo pienetkin kokonaistilanteen muutokset voitaisiin tulkita merkittäviksi poissulkemisen »ehtojen» kannalta. Esimerkiksi välirauhan loppuvaiheessa (vrt. tästä s. 235) suhteellisen pienetkin ulkopuoliset sysäykset olisivat voineet toimia »katapultteina», joita käyttäen ammattiyhdistysliike ja Sdp olisivat saattaneet vahvistua tai rohkaistua sodanvastaisessa toiminnassaan.

Myöskään se, että tilanteessa näkyvimmit relevantit vaihtoehdot on suljettu pois, ei ole mikään todiste siitä, että jäljellä olisi ollut vain yksi vaihtoehto. Heuristisesti on tärkeää spekuloida toteutumattomilla mahdollisuuksilla silloinkin, kun niitä toteutuneessa menneisyydessä kukaan ei ole esittänyt tai löytänyt, saati sitten yrittänyt toteuttaa. Tutkijan itsensä tulisi tilanteen yleisistä edellytyksistä käsin yrittää löytää sellaisia tilanteen tulkintoja, jotka toisivat näkyviin mahdollisesti reaalisia vaihtoehtoja, vaikka hän näin joutuukin etäälle toteutuneesta historiasta. Tällaisia vaihtoehtoja konstruoimalla ja testaamalla voidaan paremmin oppia ymmärtämään, miksi toteutuneessa menneisyydessä ei noita vaihtoehtoja edes löydetty tai ainakaan esitetty julkisesti.

6. Taloudesta politiikkana

Silmäys STLH:n arvosteluihin tuo näkyviin syytökset ekonomismista, joka täysin redusoi politiikan talouteen.¹⁶ Aivan aiheettomia nämä syytökset eivät

ole. Kuitenkin näyttää siltä, että tämä kritiikki ei ole ymmärtänyt kirjan ideaa tai »juonta». Arvosteleehan STLH itsekin kautskylaista taloudellista determinismiiä sekä teoriatasolla että Suomen työväenliikkeen, erityisesti sotienvälisen ajan sosialidemokratian poliittisen voimattomuuden teoreettisena perustana (erit. s. 110—112, 123—125). Kritiikin ydin on seuraava:

»Hänen (*Kautskyn*) ajatteluaan leimasi taloudellinen determinismi, käsitys, siitä että kapitalismin taloudelliset lainalaisuudet vääjäämättä aikanaan johtaisivat itsestään sosialismiin. Tältä pohjalta oli helppo perustella tyytymistä osaudistuksiin vetoamalla siihen, ettei kapitalistinen kehitys vielä ollut edennyt niin pitkälle, että siirtyminen sosialismiin olisi mahdollista. Tällä tavoin marxilaisuus rämettyi kohtalonuskoksi, jolla ei ollut mitään tekemistä käytännön politiikan kanssa.

Yhteistä revisionismille ja kautskylaisuudelle oli valtion ja valtiollisen vallan merkityksen aliarvioiminen. Niihin liittyvien ongelmien sivuuttaminen ilmeni siten, että marxilainen käsitys valtiosta hallitsevan luokan välineenä alkoi hämärtyä.» (s. 110—111).

Tavanomainen käsitys — muidenkin kuin »marxilaisten» keskuudessa — on nähdä talous (yhteiskunta) välttämättömyyden alueena, annettuna ja lainomaisena, politiikka (valtio) taas vapauden alueena, jossa normatiivisia päätöksiä eri periaatteessa mikään rajoita. Tällaisen näkemyksen pohjalta on ollut mahdollista korostaa samanaikaisesti politiikan autonomiaa ja sen voimattomuutta yhteiskunnallisessa kokonaiskehityksessä.

STLH:n ideana, joka sinänsä ei ole uusi, mutta jota on ensi kerran määrätietoisesti sovellettu Suomen historiaan, on kiistaa tuollaisen kahtiajaon pätevyys molemmilta puoliltaan. Kapitalismin monopolisoitumisen korostaminen on auttanut näkemään, että talous ja yhteiskunta eivät ole mitään luonnontiloja, jotka kehittyisivät puhtaasti joidenkin »lakien» perusteella, vaan talouteenkin sisältyy vapauden ja siten politiikan aineksia. Toisaalta on ymmärretty, ettei perinteinen politiikan alue, valtion alue, ole niin autonomista ja »vapaata» kuin kaksijakoinen näkemys olettaa, vaan sekin on yhteydessä yhteiskunnalliseen kokonaiskehitykseen ja siten »taloudessa» tehtävään politiikkaan.

Kirjan ideana on siis tarkastella yhteiskunnallista kokonaiskehitystä ensisijaisesti taloudellisista valtarakenteista ja niitä koskevasta politiikasta käsin. Toisin sanoen kapitalistitkin tekevät politiikkaa ei vain suhteessaan valtioon ja puolueisiin vaan myös itse tuotantopäätöksissä ja työväenluokan asemaa koskevissa ratkaisuisissa. He ovat myös historian subjekteja, joiden toiminta ja sisäiset rakenteelliset konfliktit toisaalta ovat keskeisiä rajoituksia ja edellytyksiä työväenliikkeen toiminnalle. Siksi työväenliikkeen historian on oltava myös porvariston historiaa, kokonaistulkinta kapitalismista ja luokkataisteluista Suomessa.¹⁷ STLH on vienyt tämän niin pitkälle, että porvariston historiaa on tulkittu olennaisesti osuvammin kuin työväenliikkeen historiaa.

Monet tämän perspektiivin mukaiset selitykset ovat epäilemättä vähän sala-liittoteorian sävyisiä (vrt. »valtiomuototaistelun luokkatausta» s. 130, Kivimäen

hallitus PYP:n johtokunnan edustajana s. 188—190). Mutta ratkaisevaa ei ole se, että ne ovat mahdollisesti ja luultavastikin virheellisiä. Ne ovat joka tapauksessa akateemiselle historian tutkimukselle provokatorisia ideoita, joiden kritiikki edellyttää uusien vaihtoehtojen tulkintojen luomista.

Ekonomismisyytteitä ei kuitenkaan voi kokonaan sivuuttaa. Kirja on käsitellyt porvariston politiikkaa lähes yksinomaan tuotannollis-valtiollisella tasolla, kun sen sijaan porvariston teoreettinen hegemonia ja sen välineet tulevat esiin vain vilauksittain (erit. s. 310). STLH:sta puuttuu koulu- ja yliopistolaitoksen, joukkotiedotuksen, kirjallisuuden ja kirkon käsittely porvarillisen politiikan instrumentteina, samoin Suomen työväenliikkeen suhteellinen poliittinen voimattomuus näiden vastustamisessa sekä vasta- ja vaihtoehtokulttuurien luomisessa. Erityisesti ei olla päästy pureutumaan syvemmälle ihmistoimintaa ja yhteiskunnallisia rakenteita ohjaaviin teorioihin, näennäisen itsensänselviin taustaolettamuksiin. »Tieteellisen maailmankatsomuksen» hyväksymisen vuoksi ei ole päästy tutkimaan sekä tieteen ja filosofian että yhteiskunnallisten käytäntöjen kehitystä yhä empiristisemmiksi, formalistisemmiksi ja teknisemmiksi, eikä sitä, mikä merkitys tällä on ollut työväenluokan pirstomisen, kurissapidon ja ajattelun kahlitsemisen välineenä.

Tämä provosoi kritiikkiin koko engelsiläistä »viime kädessä»-materialismia vastaan. Historiallisen selittämisen teoriana siihen sisältyy tarpeeton a priori olettaus siitä, mitkä »tekijät» historiassa ovat yleensä painavampia, mikä helposti johtaa tilanteen erityispiirteiden ja siinä mukana olevien toiminnan konkreettisen analyysin laiminlyöntiin. Toisaalta ihmistoimintaa ohjaavien teorioiden ja yhteiskunnallisten rakenteiden yhteys toisiinsa on kiinteä: kaikkien rakenteiden taakse kätkeytyy teorioita ja kaikilla teorioilla on sidonnaisuutensa rakenteisiin. Lisäksi voi sanoa, että niiden rooli tai merkitys historiallisessa prosessissa on erilainen: teorit koskevat toiminnan sisältöä, rakenteet subjektin asemaa. Siksi ei tunnu lainkaan mielekkäältä asettaa niitä vastakkain ikään kuin ne olisivat joitakin yhteismitallisia suureita. Ongelmana tulisi pikemminkin nähdä se, millainen yhteys konkreettisesti tilanteessa rakenteiden ja teorioiden välillä vallitsee ja miten se on tuotettavissa.¹⁸

7. Kehitysvaiheista historiassa

Toteutumattomien mahdollisuuksien kieltämisen sävy on STLH:ssa kaikkein voimakkain silloin kun vedotaan »kapitalismin kehitysvaiheeseen»:

»Suomalaisen kapitalismin kehitysvaihe ei luonut sosiaalista perustaa joukkovoimaltaan vahvalle työväenliikkeelle eikä poliittinen järjestelmä juuri antanut työväenpuolueille taktisia mahdollisuuksia» (s. 151).

Tarkkaan ottaen käsitykset siitä, mitä »kapitalismin kehitysvaiheen vaatimukset» merkitsevät, eivät kirjassa ole aina kovin yhtenäisiä. Esitetyn sitaatin

kaltaiset tulkinnot viittaavat siihen, että kysymyksessä on eräänlainen ajallisesti rajattu »lainalaisuus», joka on ehdoton vaikutusaikanaan ja jonka kääntämiseen Suomen työväenliikkeellä ei ole riittävästi voimaa. Kysymys on siis jonkinlaisesta »ajan hengen» materialistisesta vastineesta.¹⁹

Toisaalta »kehitysvaiheelle» voidaan antaa myös vähemmän determinoivaa sävyä. Ansiokasta on epäilemättä esimerkiksi reformismin itseään vahvistavien vaikutusten analyysi (s. 152), ainakin jos vaikutuksia ei käsitetä ehdottomiksi. Toisissa tapauksissa ei selvästikään ole kysymys mistään lainomaisista esteistä työväenliikkeen toiminnalle, vaan siitä, että porvariston valta ja voima on asianomaisessa tilanteessa ollut liian ehdotonta, jotta vastarintaan olisi ollut reaalisia mahdollisuuksia:

»Vaikka työläisten ilmeinen enemmistö ei vuoden 1919 jälkeen halunnut hyväksyä sen paremmin puhtaasti reformistista kuin vallankumouksellistakaan taktiikkaa, pakotti porvaristo heidät 1920-luvulla valitsemaan jomman kumman. Joko työväenliike toimi porvariston sanemilla ehdoilla tai se sai tyytyä lainsuojattoman asemaan». (s. 220).

Ehkä kaikkein kärkevinä kehitysvaihesidonnaisuus on lyhempien ajanjaksojen erittelyssä, jota STLH:ssä sävyttää selvä suhdannedeterminismi: katsotaan, että työväenluokka voi vahvistaa asemiaan vain noususuhdanteessa, kapitalistit vain laskukaudella. Tällaisia väitteitä esitetään yhteiskunnan yleisestä poliittisesta tilanteesta ja myös kapitalismin pitemmän aikavälin kehitysvaiheista riippumatta. Tähänkin poikkeuksina tosin esitetään v. 1917 nälänhädän radikalisoiva merkitys (s. 75—77) ja toisaalta oikeiston vahvistuminen nousukauden alettua 1940-luvun lopulla (s. 279), mutta näitä edeltävä sisä- ja ulkopoliittinen muutos on ollutkin valtava.

Tällaisessa kehitysvaiheajattelussa kielletään erityisesti historian monimielisyys. Tietenkin historiallisissa prosessissa syntyy ja tuotetaan tilanteita, joissa jollekin konfliktin osapuolelle on helpompi saada pyrkimyksensä lävitse kuin vastustajalle. Mutta tämän ei tarvitse aina antaa helpoimman mahdollisuuden toteutua, vaan on vaikeuksien uhallakin yritettävä tulkita tilannetta uudella tavalla ja keksiä omintakeisia ja yllättäviä toiminnallisia ratkaisuja. STLH:n kirjoittajat eivät ole tietysti täysin sokeita historian monimielisyydelle (vrt. esim. tulkinta 1950-luvun vakautuspolitiikan merkityksestä s. 314—323), mutta he tuntuvat suhtautuvan kielteisesti myös yrityksiin työväenliikkeen sisällä uudella tavalla tulkita tilannetta. He tosin myöntävät ns. *Suomen Työmies*-lehden ryhmän tajunneen joitakin sekä sosialidemokraattien että kommunistien taktiikan heikkouksia, mutta eivät katso tähän sisältyneen reaalisia mahdollisuuksia työväenliikkeen alistetusta asemasta eroon pääsemiseksi. Nimenomaan suhdannedeterminismin suhteen tuntuu myös siltä, että kirjoittajat eivät selvästi näe »kriisien ratkaisun» kahta vastakkaista mahdollisuutta: luopumista määrällisistäkin muutoksista ja siirtymistä laadullisiin muutoksiin.

STLH:n kehitysvaiheajattelun taustatekijänä on hyvinkin traditionaalinen, lähes kautskylainen historiallisen materialismin tulkinta, joka antaa ratkaisevan aseman »tuotantovoimien kehitykselle». Yleisvaikutelmaksi jää, että tuotantovoimien käsitetään kehittyvän annettuun suuntaan ikään kuin itsestään ja yksiselitteisesti »vaativan» yhteiskunnallisten rakenteiden seuraamista perässä (vrt. 419—420). Tässä suhteessa ei siis kapitalismin »politisoimista» ole viety riittävän pitkälle.²⁰

Seurauksia sitoutumisesta tuollaiseen »materialismiin» on työväenliikkeen käsittely kautskylaiseen ellei peräti bernsteinilaiseen tapaan. Huomio kiinnitetään liikkeen toimintaedellytyksiin ja taktiikkaan, ei sosialismin ohjelmalliseen sisältöön. Kuitenkin tällä on epäilemättä keskeinen merkitys jo kapitalismin oloissa, sekä tilanteiden tulkinnan että konkreettisten vaatimusten realisoinnin kannalta, Tähän sisällölliseen välinpitämättömyyteen kytkeytynee osittain myös Sdp:n politiikan legitimointi 1960- ja 1970-luvuilla.

8. Työnjaon muutokset Suomessa

Systemaattisemmin tarkastellaan seuraavassa historian mahdollisuusluonteen ja monimielisyyden aliarvioinnin merkitystä yhteiskunnallisen työnjaon muutosten selittämiseksi.

»Työväenliikkeen historian kannalta työnjaon ja tuotantomenetelmien kehitys on avainasemassa, sillä työn ja tuotantotapahtuman luonne vaikuttaa välittömästi työväenluokan asemaan.» (s. 16).

Konfliktien historian perspektiivistä tämä näkemys voidaan pitkälti hyväksyä, jos historiantulkinnassa asetetaan kaksi kysymystä: millaisia mahdollisuuksia työnjaon purkamiseen Suomen kapitalismin historiassa olisi ollut? Millaisia mahdollisuuksia Suomen työväenliikkeellä olisi ollut käyttää työnjaon purkamista kapitalismista vapautumisen välineenä?²¹

STLH:n ohjelmallinen käsitys kummassakin suhteessa on epäilemättä sovinnaisen tuotantovoima-ajattelun perusteella mahdollisuuksien olemassaolon kieltävä. Työnjaon oletetaan (ainakin) kapitalismissa jatkuvasti syvenevän ja »kehittyvän» ilmeisen lineaarisesti, ja sen purkaminen nähdään mahdolliseksi vasta joskus kaukana sosialismissa. Kuitenkin kirja sisältää konkreettisella tasolla arvokasta aineistoa, jota voidaan myös tulkita työnjaonkriiikkiin näkökulmasta.

Kansainvälisen työnjaon tasolla STLH analysoi varsin ansiokkaasti nimenomaan vientikapitalismin sisäpoliittista merkitystä suomalaisen yhteiskunnan muutosprosessien hallitsevana voimana. Esimerkiksi Suomen poikkeukselli-

sen edullinen asema kansainvälisillä vientimarkkinoilla sotien välisenä aikana tulee hyvin valotetuksi (s. 125—128), mutta tämän kääntöpuoli, entistä tiukempi sitoutuminen käsitykseen että »kehitys» Suomessa on mahdollista vain vientikapitalistien menestyksen ehdolla, jää huomaamatta tai esittämättä. Yhteiskunnan sisäisten valtarakenteiden kannalta ovat tärkeitä myös huomiot tilanteista, joissa vienti- ja kotimarkkinateollisuuden väliset ristiriidat tulevat näkyviin. Tällöin on erityisen tärkeitä sen ymmärtäminen, kuinka nopeasti vientikapitalistit ovat ryhtyneet murtamaan kotimarkkinateollisuuden ja työväenliikkeen yhteisrintaman alkeita ja millaisia keinoja tässä on käytetty (1950-luvun alun tilanteesta vrt. s. 304—306, 314—317).

Kokonaisuutena katsoen voi sanoa, ettei kirja ole riittävän syvällisesti ymmärtänyt sitä kaksinaisuutta, joka Suomen asemaan kapitalismin periferiassa liittyy. Tuossa periferia-asemassa sidonnaisuuden valitseminen merkitsee tavallaan eräiden ilman omaa ansiota saatavien etujen houkutuksia, toisaalta kapitalistisista rakenteista irtaantumiseen liittyy kieltämättä vaikeuksia, mutta nämä ovat joka tapauksessa vähäisempiä kuin lähempänä kapitalismin keskuksia. STLH on valmis hyväksymään houkutukset oikeuttaessaan Sdp:n 1930-luvun vapaakauppapolitiikan elintarvikkeiden hintojen alhaisuuden nimissä, vaikka se samalla merkitsi yhteistyömahdollisuuksien puuttumista maalaisliiton ja pulaliikkeiden kanssa (s. 193—194). Puolestaan kotimarkkinateollisuudelle ei anneta reaalaisia mahdollisuuksia 1950-luvulta lähtien »tieteellis-teknisen kehityksen» vuoksi (s. 355—359, 380—382).

Toisaalta STLH ei lainkaan pääse käsittelemään määrätietoisen omavaraisuuspolitiikan mahdollisuutta, joka ei olisi merkinnyt muutosta ainoastaan kauppaja- ja ulkopoliitikassa vaan myös vaihtoehtoisen yhteiskuntarakenteen, kulttuurin ja teknologian luomista ja toteuttamista Suomessa. Kuitenkin tällä linjalla on perinteitä jo J. V. Snellmanin kotimarkkinateollisuutta suosivasta politiikasta alkaen. Omalla tavallaan sitä ovat edustaneet mm. *Santeri Alkio* kapitalismin voimakkaimman kasvuvaiheen aikana, *Yrjö Ruutu* itsenäistymisen jälkeen (sekä uudelleen 1940-luvulla), ja lähellä tätä voidaan nähdä olevan myös *Ele Aleniuksen* ym. edustama »suomalainen tie sosialismiin». STLH näkee tosin 1970-luvun ongelmaksi tuotantorakenteen kapea-alaisuuden ja tuonnin liiallisuuden (s. 392), mutta monipuolistamisen tavoite lienee pikemminkin »kilpailukyvyyn» lisääminen ja suhdanneherkkyyden vähentäminen kuin laajamittainen irtaantuminen kapitalistisista kansainvälisistä rakenteista.

Parhaimmillaan STLH on analysoidessaan elinkeino- ja tuotantorakenteellisesta työnjaosta käsin suomalaisen porvariston sisäisiä ristiriitoja ja niiden merkitystä työväenliikkeelle. Nimenomaan tulkinnat maatalouden rakenteiden, osuustoiminnan, MTK:n ja maalaisliitto—keskustapuolueen välisistä yhteyksistä tuntuvat syvempääkin kritiikkiä kestävilä. Samoin erittäin ansiokkaita ovat hypoteesit kapitalismin fraktioiden välisten rintamalinjojen

jatkuvasta muutoksesta: ensimmäisessä tasavallassa olivat vastakkain saha-teollisuus ja pitemmälle jalostettu metsäteollisuus, 1940- ja 1950-luvuilla metsäteollisuus ja muu teollisuus, 1960-luvulta alkaen nämäkin ovat sulautuneet tiiviimmin toisiinsa — vaikka tässä taas kaipaisi uusien ristiriitojen siementen esiin nostamista.

Heikkouksia on epäilemättä mm. siinä, että porvariston sisällä on laiminlyöty työnjaon muutokset, jotka eivät liity välittömästi tuotantoon vaan esimerkiksi koulutusrakenteeseen ja tieteenalajakoon suhteellisen autonomisina yksikköinä (1960-luvun koulutuspolitiikkaan kirja ottaa teknokraattista näkemystä yksioikoisesti legitimoivan kannan s. 363). Samoin teollistumiskehitystä pidetään väistämättömänä, eikä maaseutu- ja maatalouspainotteista sosialismiakaan nähdä reaalisenä mahdollisuutena. Esimerkiksi maaseudun tilattoman väestön tulo työmarkkinoille ja työttömyyskortistoihin katsotaan oikopäätä »kehitykseksi» (s. 127), vaikka tämä merkitsikin myös reserviarmeijan kasvatamista.

Työväenluokan sisäisen työnjaon analyysia häiritsee etenkin suhdannedeterminismi, jossa työttömien reserviarmeijan muodostamisen ja sääntelyn poliittista luonnetta sodanjälkeiseltä ajalta ei ole saatu näkyviin. Työttömyyden merkitystä on tulkittu irrallaan toimeentuloturvan kehityksestä. Kuitenkin kun 1960-luvulta lähtien on sosiaali- ja työttömyysturvajärjestelmien avulla onnistuttu luomaan työttömille tosin minimaalinen, mutta erityisesti 1930-luvun pulakauteen verrattuna merkittävä toimeentulo, on kapitalistinen (työläisiin kohdistuva) »ken ei työtä tee, sen ei syömänkään pidä»-periaate alkanut hieman järkkyä.

Tähän sisältyy uusia rakenteellisia mahdollisuuksia. Erityisesti kun muistetaan sosialismissa olevan ytimeltään kysymys palkkatyön poistamisesta, voitaisiin työttömyyteen, kuten muihinkin palkkatyön ulkopuolisiin elämäsmuotoihin, nähdä sisältyvän myös tilaisuuksia sellaiseen aktiivisuuteen (politiikka, taide, tutkimus, aktiivoiva harrastus- ja poliittisen tietoisuuden lisäykseen toiminta), johon palkkatyön alaisena ei ole kovinkaan hyviä mahdollisuuksia. Toisaalta siedettävä eläminen sosiaaliturvan varassa sisältää myös mahdollisuuden, että työttömien reserviarmeijalla ei voida enää tarvittaessa teettää mitä tahansa töitä. Reaalisia mahdollisuuksia sekä sietämättömistä töistä kieltäytymiseen että työn suorittamiseen kapitalistin tai yleensä teettäjien vaatimuksista poikkeavalla tavalla olisi tätä kautta lisättävissä.

Nämä kehitystendenssit on 1970-luvulla nähty selvimmin kapitalistien ja poliittisen oikeiston keskuudessa. Niiden ideologiassa tuskin mitään asiaa on propagoitu yhtä aktiivisesti kuin »työtä vieroksuvien» kuriin saamista, missä suhteessa lainsäädäntöä ja käytäntöä onkin onnistuttu kiristämään. Samoin on mm. veropolitiikalla, eläkkeiden ja opintolainojen reaalisella supistamisella kurjistettu »epäaktiivin» väestön elinehtoja. Suomalainen vasemmistokaan ei näytä kunnolla päässeen eroon näkemyksestä työttömistä ja epäaktiiviväes-

töstä olemuksellisesti passiivisena »ryyryköyhälistönä», ja erityisesti sosialidemokraattisen ay-väen keskuudessa on jopa havaittavissa merkkejä kehityksestä nähdä vastustajana pikemminkin »epäaktiiviväestö» kuin kapitalistit.

Näiden ongelmien huomaamattomuus STLH:ssa liittyy yleiseen työpaikka-kohtaisen työnjaon käsittelyn heikkouteen. Tosin ansiokkaana voidaan pitää näkemyksiä työläisten ja toimihenkilöiden sekä henkisen ja ruumiillisen työn rajan hämärtymisestä ja tämän avaamista mahdollisuuksista uudentalaiselle työväenluokan yhtenäisyydelle (s. 381—383). Tätäkin analyysia olisi voitu syventää yleisemmällä valtarakenteiden teknokratisoitumisen ja mm. politiikan ammatillistumisen erittelyllä sekä kehitystrendien eksplisiittisten ja implisiittisten filosofis-tietoteoreettisten perusteiden esiin nostamisella.

Varsin sovinnaisiksi ja pintapuolisiksi jäävät myös tulkinnat kahdeksantuntisen työpäivän toteuttamisen (s. 75) ja ammattitaidon lisäyksen merkityksestä (esim. s. 362—363). Näitä pidetään ilman muuta edistyksellisinä tai jopa »vallankumouksellisinä». Kuitenkin molemmat sisältävät myös integroivia aineksia, kuten itse palkkatyön poistamista koskevan tietoisuuden hämärtyminen sekä ammatillisen koulutuksen tuottamien »työläisaristokratian» ja specialistin lokeroituneen ajatustavan vaarat.

Oikeastaan STLH ei lainkaan epäile yhä pitemmälle viedyn työn jakamisen rationaalisuutta sinänsä. Ei esimerkiksi käytetä hyväksi dialektisen perinteen sisältämiä mahdollisuuksia erikoistumisen ja ammatillistumisen tietoteoreettis-metodologiseen kritiikkiin.²² Täysin laiminlyödään myös työnjaon tukahduttava merkitys yksityisen työntekijän »itsensä toteuttamiselle» sekä työssä että sen ulkopuolella, eikä moitita työväenliikettä siitä, ettei se ole kehittännyt esimerkiksi alhaiseen työnjakoon nojaavan rationaalisen työsuorituksen ohjelmia ja malleja. Nimenomaan 1950-luvulla kun yleiset rakenteelliset tekijät tuottivat työväenluokan sisäistä eriytymistä, joka mursi SAK:n harjoittaman solidaarisen palkkapolitiikan edellytyksiä (s. 308—309), ammattiyhdistysliikkeen tietoinen työnjaonvastainen politiikka sekä rakenteellisella että työpaikkatasolla olisi voinut olla poliittisesti tavattoman merkittävä.

Historiallisesti ottaen käsitys työnjaon automaattisesta edistymisestä tuotantovoimien kehityksen myötä estää mm. näkemästä sitä, ettei taylorismi syntynyt ja tullut hyväksytyksi itsestään, vaan sekä luomis- että hyväksymisprosessi oli problemaattinen. STLH jättää edelleen yhtä tietämättömäksi kuin ennenkin siitä, mikä merkitys taylorismilla ja vastaavilla työnjakoa koskevilla uudistuksilla on ollut suomalaisen kapitalismin ylivallan lujittamisessa nimenomaan sotia edeltävänä aikana. Yhteiskunnan rakennemuutoksen tulkinnan kannalta on kuitenkin erittäin tärkeä kysyä, otettiin uudet työnjakomuodot käyttöön vasta kun järjestäytymisen vastustus ja rikkurikaartien käyttö tuli poliittisesti mahdottomaksi vai olivatko ne samanaikaisesti käytössä näkymättömänä mutta ainakin yhtä tehokkaana työläisten kurissapidon, voiton maksimoinnin ja kapitalismin pönkityksen välineenä.²³

Väärää yksinkertaistamista on myös väittää, että työnjaon syventäminen olisi kapitalismissa jokin luonnonlaki. Tietyissä tilanteissa kapitalistit voivat hyvinkin käyttää tietynasteista työpaikkatason työnjaon vähentämistä sekä rauhoittamista että voiton maksimoinnin välineenä.²⁴ Tältä kannalta olisi ollut Suomen työväenliikkeen historialle merkittävää tutkia toisen maailmansodan jälkeisiä työn psykologian ja työn sosiologian nousukausia sekä niiden teoreettisen sisällön että työpaikkakohtaisen todellisen merkityksen suhteen.

10. Merkitys historiankirjoituksen ideologiana

Historiantulkinnan tasolla STLH:n ansiona on laajentaa ja syventää jo käynnissä olevaa uudelleenarviointia ja pyrkimystä kokonaistulkintoihin Suomen historiassa. Metodologian ja historiankäsityksenkään tasolla kirja ei kuitenkaan ole päässyt kovin etäälle traditionaalisista käsityksistä. Ei ole juuri päästy irtaantumaan pelkän toteutuneen todellisuuden ylivallasta, eikä siten tajuttu riittävän voimakkaasti historian konfliktisuuden ja poliittisuuden ulottumista muuallekin kuin selvästi näkyviin kriisitilanteisiin. Työväenliikkeen mahdollisuudet toteuttaa radikaaleja yhteiskunnallisia muutoksia on vastaavasti rajoitettu noihin harvinaisiin poikkeustilanteisiin. Kuitenkin sekä heuristisesti että nykyisen ja tulevan politiikan kannalta olisi ollut tärkeää löytää näennäisen merkityksettömistäkin yhteyksistä uusia tilaisuuksia ja sisällöllisiä ratkaisuja vakiintuneiden yhteiskunnallisten rakenteiden laadulliselle muuttamiselle.

L Ä H D E V I I T T E E T

¹ Erno Paasilinna *Musta aukko*, Helsinki 1977.

² Esim. Erik Allardt, »Ärsyttävät yhteiskuntatieteet», *Helsingin Sanomat* 15. 11. 1975.

³ *Suomen työväenliikkeen historia*, toimituskunta Lauri Haataja, Seppo Hentilä, Jorma Kalela, Jussi Turtola, Joensuu 1976.

⁴ Pentti Renvall, *Nykyajan historiantutkimus*, Porvoo 1965, s. 33—48.

⁵ Vrt. erit. Matti Klinge, Vihan veljistä valtiososialismiin, Porvoo 1975 sekä tähän liittyvä kommenttini »Kansallisuusteorioiden suhteesta konfliktirakenteeseen Suomessa», *Kriittisen rationalismin julkaisusarja* 3/1975.

⁶ Vrt. Klinge mt. s. 134—150, Pirkko Rommi, *Myöntyvääsyysuuntauksen hahmottuminen Yrjö-Koskisen ja suomalaisen puolueen toimintalinjaksi*, Lahti 1964, erit. s. 20—25, 335—345.

⁷ Raoul Palmgren, *Suuri linja*, 1. p. Helsinki 1948 sekä hänen sivulaudatur-tutkielmansa Vallankumous ja vastavallankumous Saksassa, Helsinki 1937.

⁸ Renvallin merkitys on keskeinen (erityisesti rakennekokonaisuuden idean suhteen) myös Jorma Kalelan kirjassa *Historian tutkimusprosessi*, Helsinki 1972. STLH:n ja Renvallin yhteyksistä vrt. myös Risto Kolanen—Pauli Manninen: Objektiiivista vai

objektivistista historiankirjoitusta — erään tutkimusperinteen antiteesi, *Poleemi* 1/1977 s. 39.

⁹ Ideasta ja sen aatehistoriallisista yhteyksistä sekä sovellutuksista jatkosodan vaihtoehtojen tutkimukseen tarkemmin käsikirjoituksessani »Mahdollisen historia: ohjelma menneisyyden toteutumattomien reaalisten mahdollisuuksien tutkimukselle» sekä tämän tiivistelmässä »Politiikasta mahdollisen taitona — politiikan tutkimuksesta mahdollisen tietona», *Politiikan tutkimuksen päivät 1977*.

¹⁰ Tämän idean lähde on Jean-Paul Sartren *Altonan vangit* Helsinki 1961, jota olen kommentoinut kirjoituksessa »Kapitalismi näyttämöllä. Jean-Paul Sartren 'Altonan vangit' oikeistopolitiikan tutkimuksena», *Paradoksi — kriittisiä kirjoituksia* 2/1977.

¹¹ Huomattakoon tässä politiikan kaksitasoisuus: kysymys on sekä mahdolliseksi tekemisestä että mahdollisuuksien toteuttamisesta.

¹² Kolanen—Manninen, ma. s. 44.

¹³ Vrt. Palonen, »Ajopuuteorian aatekriittikkä», *Politiikka* 2/1975.

¹⁴ Tällainen legitimoiva järjestöhistoria on myös paljolti Hannu Soikkasen *Kohti kansanvaltaa*, Helsinki 1975.

¹⁵ Vrt. erit. Karl Popper, *Conjectures and Refutations*, 3. ed. London 1969, luku 1.

¹⁶ Vrt. esim. Heikki Lakkala—Jukka Paastela: »Suomen työväenliikkeen historia' ja marxilainen historiantutkimus», *Sosialistinen politiikka* 1977.

¹⁷ Vrt. analogiana Ilmari Susiluodon näkemys sosialismin tutkimuksen ja kapitalismin analyysin erottamattomuudesta kirjoituksessa Länsimaisesta sovjetologiasta: totalitarismista sosialismin tutkimukseen, *Helsingin yliopiston yleisen valtio-opin laitos, Sosialististen järjestelmien tutkimuksia* 1/1976, erit. s. 46.

¹⁸ Tällaisen materialismin kritiikin hyväksymisen ei käsittäkseni tarvitse olla vierasta myöskään marxilaiselle traditiolle, vrt. esim. Georg Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Neuwied 1970 (1923) tai Karel Kosik, *Dialektik des Konkreten*, Frankfurt a.M. 1967.

¹⁹ Tietystä vastaavuudesta Yrjö-Koskisen ajatteluun vrt. viitteessä 6 mainitut lähteet.

²⁰ Tuotantovoimakkeuden marxismin tulkinnan kritiikistä vrt. esim. André Gorz *Työväenliike ja sosialismi*, Helsinki 1971 sekä Svetozar Stojanovic *Kritik und Zukunft des Sozialismus*, Frankfurt a.M. 1970.

²¹ Tämän luvun taustalla on yleisesti etenkin André Gorzin toimittama kokoomateos *Critique de la division du travail*, Paris 1973, vrt. myös *Kursbuch* 43, Berlin 1976.

²² Tästä vrt. erit. Lukács: mt.

²³ Viitteitä »taylorismin tulosta Suomeen» saa ainakin J. J. Sederholmin teoksesta *Arbetets vetenskap*, Helsingfors 1915, sekä saman tekijän artikkelista »Taylorin järjestelmä», *Valtiotieteiden käsikirja*, osa III, Helsinki 1923.

²⁴ Vrt. erit. Jean Querzola & Dominique Pignon: »Democratie et dictature dans la production» em. Gorzin toimittamassa teoksessa.